

تحلیل روابط تجاری ایران با روسیه از تاسیسی سلسله قاجار تا پایان دوره محمد شاه؛

با تاکید بر تجارت دریایی بنادر انزلی، آستارا و بندر ترکمن

نعیمه قربانی واجارگاه، علی اکبر خدری زاده، غلامرضا زمردیان^۲

۳۶

دوره ۱۳، شماره ۴، پیاپی ۳۶
زمستان ۱۴۰۴

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴-۰۲-۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴-۱۲-۱۹

صص: ۲۴۹-۲۳۳

شابا چاپی: ۲۳۲۲-۵۵۹۹

رتبه علمی

ب

پژوهشی، صنعت گواهی در:
JOURNALS.MSRT.IR

چکیده

این پژوهش به بررسی روابط تجاری ایران و روسیه در دوره قاجار، از آغاز سلطنت آقا محمدخان تا پایان حکومت محمد شاه، با تمرکز بر تجارت دریایی بنادر انزلی، آستارا و ترکمن می‌پردازد. اهمیت این موضوع از آن جهت است که دریای مازندران و بنادر شمالی ایران در این دوره به یکی از مهم‌ترین مسیرهای مبادلات اقتصادی میان ایران و روسیه تبدیل شدند. این پژوهش با استفاده از روش گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای و روش تحقیق توصیفی و تحلیلی به روابط تجاری ایران و روسیه در دوره قاجار پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که تحولات سیاسی و نظامی، از جمله جنگ‌های ایران و روسیه و انعقاد عهدنامه‌های گلستان و ترکمانچای، تأثیر مستقیم بر مسیر تجارت دریایی داشتند و در بسیاری موارد موجب محدودیت‌های جدی برای ایران شدند. با وجود این، تجارت میان دو کشور هرگز به طور کامل قطع نشد و کالاهای ایرانی همچون ابریشم، پنبه، روناس، برنج و خشکبار همچنان جایگاه خود را در بازارهای روسیه حفظ کردند. در مقابل، ایران کالاهای صنعتی، فلزات گران‌بها و منسوجات وارد می‌کرد. بررسی اسناد تاریخی نشان می‌دهد که بنادر شمالی ایران نه تنها مراکز اصلی مبادلات اقتصادی بودند، بلکه به عنوان نقاط راهبردی در سیاست خارجی ایران نیز عمل می‌کردند. بنادر شمالی ایران، علی‌رغم فراز و فرودهای سیاسی، نقشی کلیدی در شکل‌گیری اقتصاد منطقه‌ای و تعاملات بین‌المللی ایران داشتند.

واژگان کلیدی:

تجارت دریایی، بندرانزلی، بندر آستارا، بندر ترکمن، قاجار، الگوی اسلامی ایرانی

۱. گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

(نویسنده مسئول) khedrizeh@yahoo.com

۳. گروه مدیریت مالی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

مقدمه و بیان مسئله

روابط ایران و روسیه در دوره قاجار یکی از مهم‌ترین عرصه‌های تعاملات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی میان دو کشور محسوب می‌شود. پس از فروپاشی دولت صفویه و تحولات ناشی از جنگ‌های نادرشاه، روس‌ها بار دیگر درصدد نفوذ بر دریای مازندران برآمدند. با روی کار آمدن سلسله قاجار، تلاش‌های آقا محمدخان برای تثبیت قدرت سیاسی و حمایت از تجار، زمینه‌ای برای توسعه روابط اقتصادی فراهم ساخت. در همین زمان، اصلاحات اقتصادی روسیه تزاری نیز مسیر تجارت را هموار کرد و موجب شد که بندر شمالی ایران به مراکز اصلی مبادلات بدل شوند. روابط اقتصادی بین دو کشور ایران و روسیه را می‌توان به دو دوره قبل و بعد از معاهده ترکمانچای تقسیم نمود، چرا که بندهای این معاهده و پروتکل‌های تجاری آن نقش تعیین‌کننده‌ای در دهه‌های اول قرن نوزدهم از خود برجای گذاشت و تأثیر زیادی بر روابط دو جانبه اقتصادی بویژه با ایجاد مرز جدید رود ارس ایجاد نمود. در دوران پس از انعقاد عهدنامه ترکمانچای سلسله مراتب و تشکیلات بازرگانی دارای درجات متفاوتی شد و از دوران محمد شاه قاجار کلیه کارهای تجارت خارجی با ملک‌التجار ممالک محروسه ایران بود، که سابقه این تشکیلات به عصر صفویه بر می‌گشت. در دوره محمد شاه و در چارچوب پیمان ترکمانچای روابط اقتصادی دو کشور بهتر شد و نتایج این داد و ستد ابتدا در شهر تبریز و آنگاه در بندر ایرانی دریای مازندران نمود خود را بصورت چشم‌گیری نشان داد.

اهمیت این روابط از آن جهت است که تجارت دریایی نه تنها به عنوان یک فعالیت اقتصادی، بلکه به عنوان ابزاری سیاسی در تعاملات دو کشور عمل می‌کرد. به نظر می‌رسد آقا محمدخان قاجار با وجود علاقه‌مندی به توسعه تجارت، همواره نسبت به اهداف روسیه با دیده تردید می‌نگریست. این نگرانی‌ها بی‌اساس نبود، زیرا روس‌ها در بسیاری موارد به جای ایجاد تجارتخانه، اقدام به ساخت قلعه‌های نظامی در سواحل ایران می‌کردند. با این حال، حمایت آقا محمدخان از تجار و تلاش برای رونق مبادلات، موجب شد که کالاهای ایرانی همچون ابریشم و پنبه جایگاه ویژه‌ای در بازارهای روسیه پیدا کنند.

در دوره فتحعلی‌شاه نیز، روابط ایران و روسیه وارد مرحله‌ای جدید شد. مفروض است که: جنگ‌های مکرر میان دو کشور و انعقاد عهدنامه‌های گلستان و ترکمانچای، محدودیت‌های جدی بر کشتیرانی و تجارت ایران تحمیل نمود. این عهدنامه‌ها نه تنها بخش‌های وسیعی از سرزمین ایران را جدا کردند، بلکه دریای مازندران را عملاً به یک دریای بسته روسی تبدیل کردند. با وجود این، تجارت میان دو کشور ادامه یافت و بندر شمالی ایران همچنان نقش مهمی در مبادلات ایفا کردند.

همچنین بررسی روابط تجاری ایران و روسیه در این دوره نشان می‌دهد که اقتصاد ایران به شدت تحت تأثیر سیاست‌های توسعه‌طلبانه روسیه قرار داشت. با این حال، ظرفیت‌های اقتصادی بندر شمالی ایران موجب شد که کشور بتواند بخشی از

نیازهای خود را از طریق تجارت دریایی تأمین کند. این موضوع اهمیت راهبردی تجارت دریایی و نقش بنادر شمالی ایران را در تاریخ اقتصادی کشور برجسته می‌سازد.

با در نظر داشتن مقدمه و بیان مساله فوق، این پژوهش درصدد پاسخ به سوالات زیر است:

۱- وضعیت تجارت دریایی ایران در دوره آقامحمدخان و فتحعلی شاه چگونه بود؟

۲- عوامل موثر در رکورد و یا رونق این بنادر چه بود؟

تجارت دریایی در بنادر شمالی در دوره آقامحمدخان

روس ها برای مدت زمانی پس از فروپاشی دولت صفویه و تا زمان به قدرت رسیدن نادر شاه بر دریای مازندران و اطراف آن حاکمیت داشتند، ولی نادر شاه همه سرحدات طبیعی ایران را که قبلاً "روس ها به خاک خود ضمیمه نموده بودند، از چنگ آنها خارج کرد. پس از مرگ نادر مجدداً "روس ها با اعزام ناوگان دریایی خود به سال (۱۱۹۶هـ-ق) به شهر اشرف (بهشهر) مازندران از حاکم وقت آنجا تقاضای ایجاد یک تجارتخانه را نمودند و به غیر از این درخواست، یک قلعه نظامی ایجاد کرده و سعی در تسلط مجدد بر این پهنه آبی را داشتند. آقا محمد خان قاجار هنگامی که به قصد و نیت روس ها پی برد، دستور داد تا این قلعه تخریب گردد. (کاوسی سهل آبادی؛ ۱۳۹۶: ۱۰۳-۱۰۴) «انتر مروینل» در کتاب «روابط بازرگانی روس و ایران بین سال های (۱۸۲۸-۱۹۱۴) بیان می کند که یک شرکت بازرگانی روس قصد داشت تا با کمک دولت روسیه در بندر گز یک انبار کالا ایجاد نماید، که مقامات و مردمان محلی آن مرکز را بعنوان یک مرکز جاسوسی تشخیص دادند و مانع ایجاد آن شدند و در نتیجه بازرگانان روسی را مجبور نمودند تا از کاروانسراهای محلی که دارای نرخ اقامتی بالاتری بودند استفاده نمایند. گاهی اوقات اگر این بازرگانان از این کاروانسراها استفاده نمی کردند ممکن بود اموالشان در جاهای دیگر دچار آتش سوزی گردد. (مروین ل: ۱۳۶۹، ۲۳)

تلاش های آقامحمدخان قاجار برای تشکیل یک حکومت قوی، با ثبات و با اقتدار، ابتدا در استرآباد و مازندران و سپس در کل ایران که بتواند باعث آسایش و آرامش مردمان این سرزمین گردد و از طرف دیگر اقدامات اصلاحی کاترین دوم در روسیه تزاری، راه را برای توسعه بازرگانی بین دو کشور هموار نمود و این موضوع باعث رشد تجارت در سواحل جنوبی دریای مازندران گشت، که به همراه خود نتایج مثبت اقتصادی برای کل کشور را نیز به همراه داشت. زمانی که آقا محمدخان در استرآباد بوده یک کشتی روسی، به ناخدایی گراف و ایناویچ به علت زورگویی، بی عدالتی و نادیده گرفتن شئون دینی توقیف نموده و سپس به دلیل وساطت تعدادی از صاحب منصبان خود، مورد بخشش قرار داد. (کاوسی سهل آبادی؛ ۱۳۹۶: ۱۰۳-۱۰۴)

در زمان توقیف کشتی روس، این کشور در حال جنگ با عثمانی بود و کاترین دوم به جای یک اقدام عجولانه و اعزام قشون که نتیجه آن نیز بسیار مبهم بود، سعی کرد از آقا محمد خان در سال ۱۷۸۶ در جهت برقراری یک رابطه دوستانه بازرگانی دعوت نماید به همین دلیل روسیه تزاری با یک عقب نشینی آشکار هیاتی از ۴۰۰ بازرگان خود را برای

تجدید عهدنامه ها و دعوت به اتحاد راهی ایران نمود. ایران نیز به این تغییر در سیاست روسیه با اعزام نماینده ای واکنش مثبت نشان داد. فرستاده ایران نیز به دربار سنت پترزبورگ توسط کاترین دوم مورد استقبال قرار گرفت. (کاظم بیگی، ۱۳۹۸: ۱۵۱-۱۵۲)

مطلوب شدن روابط سیاسی بین آقا محمدخان و کاترین دوم، باعث بهبودی روابط تجاری بین دو کشور بویژه بین ولایات جنوبی دریای مازندران با آستارخان گردید، چرا که خود آقا محمدخان شخصا "علاقمند و از حامیان تجارت و تجار بود. این رفتار ایشان باعث رونق تجارت و ارسال کالاهای ایرانی و هندی به روسیه توسط تجار شده بود و از طرفی روسیه نیز چندین تجارت خانه و کنسولگری در مناطق شمالی ایران و بویژه بندر انزلی در دهه ۱۷۸۰ ایجاد نمود. در این دوره ارزش مجموع صادرات روسیه به ایران به ۳۵۲/۳۱۰ روبل رسید. بیشتر کالاهای صادراتی ایران را اقلامی همانند ماهی و خاویار، ابریشم، پنبه و روناس و مواردی همچون مواد رنگرزی، مواد خام برای صنایع نساجی در حال توسعه روسیه محسوب می شد، تشکیل می داد. (اشرف، ۱۳۵۹: ۸۲-۸۴). در سال (۱۷۹۳ م) وزن ابریشم صادراتی از ایران به آستارخان سالانه به ۸/۰۰۰ پود می رسید، که به طور عمده تولید گیلان بود. در آستارخان هر پود ابریشم ۱۰۰ - ۲۰۰ روبل ارزش داشت، در حالی که بهای آن در شمال ایران و بر اساس درجه کیفیت به ۱۰۰ - ۱۳۵ روبل می رسید و اگر پول به صورت نقدی پرداخت می شد، قیمت ها کاهش پیدا می نمود. بر اساس معاهدات قبلی آن بخش از ابریشم که از ایران بعنوان مواد اولیه کارخانه های روسیه صادر می شد، از پرداخت عوارض گمرکی معاف بود. (ساکما: ۸۱۰۸-۲۹۵)

هر چند در این سال ها از بندر انزلی بعنوان مهمترین بندر گاه ایران در شمال کشور نام می بردند اما این بندر بخاطر نداشتن راه های ارتباطی مناسب در آن زمان نتوانست مراودات تجاری را با سایر نقاط کشور بنحو مطلوب انجام دهد. (زاهد و موسوی: ۱۳۹۵، ۱۱۷)

واردات پنبه به هر دو صورت خام و نخ پنبه ۲۵٪ عوارض گمرکی داشت. در همین سال ها صادرات روناس، که در صنعت پارچه بافی برای رنگرزی مصرف داشت، از ایران به روسیه رشد کرد. افزون بر موارد فوق، باید از صادرات تولیدات سنتی ایران، مانند شال، بافته های مرغوب ابریشمی، ابریشمی - پنبه ای، زربفت، مخمل، منسوجات کتانی نیز نام برد، که از منظر کیفیت از کالاهای مشابه عثمانی و هندی از کیفیت بیشتری برخوردار بودند. ارزش این دست کالاهای صادراتی ایران به روسیه در سال ۱۷۹۳ م، احتمالاً از ۱۰۰/۰۰۰ روبل بیشتر نمی شد. به کالاهای صادراتی ذکر شده باید خشکبار، برنج و کالاهای دیگری همچون فیروزه را نیز افزود که در روسیه بازار خوب و قیمت بالایی داشت. در مقابل ایران نیز از کشور روسیه کالاها و اقلامی همانند نقره و طلا در قالب سکه های روبل و دوکات و نیز به ایران وارد می نمود. (کاظم بیگی: ۱۳۹۸، ۱۵۵-۱۲۲).

در دوره قاجار و بویژه بعد از عهدنامه ترکمانچای (۱۲۴۳ ه - ق) روابط تجاری ایران و روسیه در یک مسیر جدیدی از طریق دریای مازندران قرار گرفت. این عهدنامه و بخصوص ضمائش تجاری آن بر مناسبات تجاری ایران و

روسیه تأثیرات بسیاری گذاشت و موجب رشد و رونق آن از طریق دریای مازندران گردید. در بین بنادر ایرانی کناره دریای مازندران، بندر انزلی بیشترین نقش را در این داد و ستدها ایفا می نمود. (سهل آبادی، ۱۱۳). (ساکما: ۷۲۳۱-۲۹۵). یکی از ویژگی های بنیانگذار سلسله قاجار علاقمندی وی به تجارت بود و برای تجار احترام زیادی قائل بوده و از نشانه این علاقمندی وی می توان به این امر او اشاره نمود که دستور دادند، هر کس برای تجار ایجاد مزاحمت نماید، باید بشدت مجازات گردد. وی مرو در آسیای میانه را به صورت مرکز بازرگانی با روسیه قرار داد و دو شهر رشت و قزوین از مراکز اصلی تجارت با روسیه از طریق دریای مازندران بشمار می رفتند. آقا محمد خان علاقه زیادی به توسعه روابط ایران و روسیه در شمال کشور و بویژه از طریق دریای مازندران نشان می داد. اما وی به روابط تجاری با روس ها به دید شک و تردید نگاه می کرد، چرا که از دیدگاه ایشان روسیه علاقمند به محدود نمودن قدرت سیاسی وی بود. دیدگاه شک آمیز آقا محمدخان نسبت به روس ها دقیقاً درست بود، چرا که روس ها برای توسعه تجارت با ایران در ابتدای به قدرت رسیدن وی تقاضای ایجاد تجارتخانه در سواحل انزلی و استرآباد را نمودند، ولی بجای ساخت تجارتخانه به ساخت قلاع نظامی پرداختند و در این دو قلعه هیجده ارابه توپ نصب نمودند. (کریمی گیلايه: ۱۳۹۹: ۱۰۵)

آقا محمد خان قاجار از آنجا که روس ها را در گفتار و کردار صادق نمی دید، تلاش زیادی برای تجمیع و تجدید وحدت مرزها انجام داد و با لشکری قوی و خشن برای حاکمیت ایران بر قفقاز و بویژه گرجستان، به این منطقه حمله نمود، که این موضوع باعث تخریب بیش از اندازه گرجستان گردید. اقدام اخیر آقامحمدخان در حمله به گرجستان، بحران موجود در گرجستان و قفقاز را از مسئله ای دو جانبه میان روسیه و عثمانی، به رویارویی یک جانبه ای با مشارکت ایران تبدیل کرده بود، در حالی که هیچ یک از دو کشور عثمانی و روسیه حاضر نبودند، حکومت تازه تاسیس قاجاریه در ایران را به رسمیت بشناسند. اقدامات نظامی آقامحمدخان در گرجستان در حقیقت دارای یک پیام ویژه برای دولت تزاری روسیه بود و آنهم به سخره گرفتن طرح های نظامی روسیه و موفقیت های دیپلماتیک که در دوره کاترین دوم، بعنوان یکی از قدرت های نوظهور اروپا در نظر گرفته می شد، باید قلمداد نمود. در این دوره، کاترین دوم که خود متأثر از جریان روشنگری در اروپا قرار داشت، بر این باور بود که اروپائیان از لحاظ فرهنگی بر کشورهای آسیایی تفوق دارند و نشان این برتری را در توسعه قدرت اروپائیان از طریق گسترش کمپانی ها در سراسر جهان می دانست. (کاظم بیگی: ۱۳۹۸، ۱۶۲).

روس ها در زمان آقامحمدخان و تا زمانی که وی با جنگ های خود در قفقاز و سواحل ایرانی دریای مازندران انجام داد، از این مناطق دور نگهداشته می شدند و این مناطق از گزند آنها در امان بود، ولی با مرگ وی و درگیری بر سر قدرت در داخل کشور و اشتهای وصف ناپذیر روسیه در تصرف سرزمین های دیگر کشورها، مناطق قفقازی و کل دریای مازندران و مناطق ساحلی آن و کرانه های غرب و شرق دریا، رفته رفته در اختیار روس ها قرار گرفت. بعبارت دیگر می توان بیان داشت که قتل آقا محمد خان ضربه بزرگی بر پیکره سیاست خارجی ایران بود، چرا که قدرت نظامی و اراده محکم ایشان مانع از تجاوز روس ها به کشور می گشت. (سهل آبادی، ۱۰۳-۱۰۲).

از آنجائیکه دوره حکومت آقامحمدخان کوتاه بوده و در بیشتر این مدت زمان کوتاه، وی در حال تثبیت قدرت خود در داخل و یا تثبیت مرزهای کشور در حال جنگ بود، و هر چند وی علاقمند به توسعه روابط تجاری با سایر دول می بود، ولی مدت زمان کافی برای تحقق این امر در اختیار نداشته است، بنابراین جنگ ها مدت زمان زیادی را در اختیار ایشان برای رسیدگی به اوضاع اقتصادی و تجارت قرار نداد (کریمی گیلایه: ۱۳۹۹: ۱۰۶)

به طور کلی بازرگانی خارجی ایران و بویژه در دریای مازندران با فراز و فرودهای سیاسی ایران همراه بود و کل ارزش تجارت با روسیه از ۲/۵۰۰/۰۰۰ لیره استرلینک فراتر نمی رفت. اقلام صادراتی که قادر بودند میزان ارزش فوق را در سال ۱۸۰۸ ایجاد نمایند، عبارت بودند از برنج، پنبه، ابریشم، زعفران و شراب. (کاظم بیگی: ۱۳۹۸، ۱۶۴). روس ها در آغاز حکومت آقامحمدخان قاجار تلاش زیادی نمودند تا یک کارخانه در جنوب شرقی دریای مازندران و یک پست بازرگانی در اشرف به جهت ارتباط با هندوستان ایجاد نمایند، که در هر دو مورد ناموفق عمل کردند. (حسن نژاد: ۱۳۹۸: ۴۷)

تجارت دریایی با روسیه در دوره فتحعلی شاه

قتل آقا محمدخان قاجار باعث اتفاقات زیادی در کشور ایران و بویژه در روابط با کشور روسیه تزاری گشت. همزمان با به قتل رسیدن آقا محمدخان امپراطور روسیه یعنی پل (۱۲۱۰-۱۲۱۵، ۱۷۹۶-۱۸۰۱ م) سعی نمود، که همان سیاست صلح جویانه گذشته خود در ارتباط با ایران را ادامه دهد، در راستای این سیاست وی سعی نمود، ممنوعیتی که مادرش کاترین دوم برای رفت و آمد کشتی ها در دریای مازندران ایجاد نموده بود را از میان بردارد. وی همچنین خواستار آن بود که دولت ایران نیز برای کشتی های روسی و حتی کشتی های جنگی روسیه در این دریا مزاحمتی ایجاد نکند، تا بتواند آزاده از هر بندری استفاده نمایند و همچنین از پادشاه ایران درخواست نمود، تا عوارض گمرکی را برای بازرگانان روسی که یک دفعه وارد بندری می شوند و عوارض خود را پرداخت می نمایند، از پرداخت عوارض مجدد معاف نماید. (ساکما: ۷۷۴۳۵-۲۴۰)

پس از به قتل رسیدن پاول و به قدرت رسیدن الکساندر اول (۱۲۱۵ق/۱۸۰۱ م) توسعه قلمرو کشور روسیه بار دیگر به اجرا درآمد و تعدادی از سیاست مداران روسیه آنرا جز لاینفک ضرورت های اقتصادی و سیاسی این کشور می دانستند و به همین دلیل در سال ۱۲۱۸ الکساندر به قفقاز حمله نمود و در پی آن بود، تا کل قفقاز و گیلان را به تصرف خود در آورد. (کریمی گیلایه: ۱۳۹۹: ۱۰۷-۱۰۸)

دوره اول جنگ روسیه با ایران

در بین سال های (۱۸۰۴ الی ۱۸۱۳ م و ۱۸۲۶ الی ۱۸۲۸ م) ایران و روسیه تزاری دو جنگ با یکدیگر داشتند و علی رغم همه تلاش های ایرانیان از کلبه اقوام ها و حتی منطقه قفقاز و تعدادی از گرجی ها، ایرانیان توفیقی نداشتند و در نهایت منجر به امضای دو عهدنامه گلستان و ترکمانچای گشت. این دو پیمان که با وساطت انگلستان بسته شد، علاوه بر زیان های که در حوزه های سیاسی، نظامی و قانون کاپیتولاسیون (حق کنسولی) به ایران تحمیل نمود، باعث شد که در

حوزه کشتیرانی در دریای مازندران نیز محدودیت های زیادی ایجاد گردد، که این اتفاق خود اثرات زیادی بر روابط اقتصادی دو کشور نیز وارد نمود. (کاظم بیگی: ۱۳۹۸، ۱۶۵-۱۶۶).

روابط خصمانه بین دو کشور، باعث نشد که سطح روابط تجاری بین دو کشور به حد صفر برسد، بلکه این روابط را کاهش داد، دلیل این امر را می توان در این موضوع دانست که دو کشور فکر می کردند، جنگ بزودی فروکش می کند. هر چند روس ها بر مناطقی از جمله تفلیس تسلط پیدا کردند، ولی نتوانستند قدرت خود را در این مناطق تثبیت نمایند. شورش مردمان گرجستان علیه حاکمیت روسیه در زمستان سال (۱۸۰۴م / ۱۲۱۹ ه. ق) باعث شد ارتباط روسیه با گرجستان قطع گردد. با آغاز دوره دوم جنگ روس و ایران در روابط تجاری و اقتصادی بین دو کشور تغییراتی ایجاد گردید. پادشاه ایران افزایش سطح روابط را مورد تشویق قرار داد، بدین نحوه که وی در سال ۱۸۰۵ دستور داد تعدادی انبار جدید در بندر آستارخان ایجاد نمایند. (کاظم بیگی: ۱۳۹۸، ۱۶۲).

روس ها در سال (۱۲۲۰ ه / ق) هنگامی که با فرماندهی سیسیانف در آذربایجان با سپاهیان ایران در حال جنگ بودند و برای اینکه ایرانیان را در جبهه های دیگر مشغول نمایند، سعی نمودند با کمک ناوگان جنگی خود به فرماندهی سرهنگ شفت به مناطق شمالی ایران و بویژه طالش و بندر انزلی حمله نمایند، که در این حمله از میرزا موسی خان منجم باشی لاهیجانی حاکم وقت گیلان شکست خوردند و روس ها و از دست دادن هزاران سرباز از طریق دریای مازندران فرار کردند، در جنگ های دور اول در سال ۱۲۲۸ کشور ایران شکست در جنگ را پذیرفت، که این شکست به عهد نامه گلستان منجر گشت که بر اساس این عهد نامه مناطق زیادی از کشور ایران همانند دربند، باکو، شیروان، قراباغ و بخشی از طالش جدا شد. (کاووسی سهل آبادی، ۱۰۳-۱۰۴).

گوریف معاون وزیر دارایی دولت تزار معتقد بود، که از مهمترین و شاید اصلی ترین علل حمله روسیه به ایران عوامل اقتصادی حاکم بر کشور روسیه بود، که شاهد این ادعا را می توان در قراردادهای صلح بین دو کشور ملاحظه نمود، چرا که روسیه در این قراردادها به دنبال آن بود، تا تسلط کاملی بر بازارهای کشور ایران و بویژه بازار شمال ایران پیدا کند و حتی بتواند از طریق قفقاز یک راه مطمئن جهت ورود به بازارهای اروپا ایجاد نمایند. نمود این سیاست استراتژیک روسیه تزاری را می توان در قرارداد گلستان (۱۲۲۸ ه - ق/ ۱۸۱۳ م) مشاهده کرد که برای دولت روسیه بسیار نافع بود، که آنهم نتیجه یک جنگ ده ساله بود، بر اساس بندهای پنج، هشت، نه و ده این قرارداد، تاثیرات اساسی بر اقتصاد حوزه دریای مازندران و بویژه بر اقتصاد گیلان بر جا گذاشت. فصل پنجم این عهد نامه وضعیت کشتیرانی در این دریا را برای دو کشور مشخص کرد و حق داشتن نیروی نظامی در این دریا را تنها به نیروهای روس واگذار نمود. فصل هشتم این عهد نامه چگونگی استقرار روابط تجاری را مجدداً مورد تاکید قرار می دهد و طرز مسافرت تجار و اقامت و مراجعت آنان در دو کشور روسیه و ایران را تعیین و مشخص می نماید. فصل نهم این عهد نامه وضعیت تعرفه گمرکی برای مال التجاره برای دو کشور را پنج درصد در نظر می گیرد. فصل دهم نیز به نحوه عملکردی تجار دو کشور می پردازد. بنابراین قرارداد

گلستان دارای نتایج اقتصادی مهمی برای دولت روسیه بود و باعث تحکیم نفوذ سیاسی و اقتصادی روسیه در قفقازیه گردیده و قفقاز به مرکز مهم بسط و گسترش روابط سیاسی دو کشور مبدل گشت. بر اساس این عهدنامه دریای مازندران به صورت یک دریای بسته کاملاً روسی درآمد و کلیه کالاهای که وارد بندر ایرانی دریای مازندران از طرف تجار روسی می شد، می بایست تنها پنج درصد حق گمرکی (تعرفه واردات) پرداخت می نمودند. (کریمی گیلا، ۱۳۹۹: ۱۱۰-۱۰۹)

از آنجایی که این قرارداد بیشتر به نفع تجار روسی بود، کم کم روابط تجاری دو کشور را تیره تر نمود و این موضوع باعث اعتراض تجار ایرانی گشت و دولت ایران برای اینکه این مبادله را به نفع تجار ایران عوض نماید، عوارض گمرکی کالاهای که از سمت روسیه وارد می شد، دو الی سه برابر افزایش داد. (کریمی گیلا، ۱۳۹۹: ۱۰۹)

بر اساس مفاد عهد نامه گلستان روس ها تسلط کاملی بر دریای مازندران پیدا نمودند چه از لحاظ تجاری و چه از لحاظ نظامی. از بعد تجاری کشتی های روسی که تعداد آنها هم از لحاظ کمی و هم از لحاظ کیفی بمراتب از وضعیت کشتی های ایرانی بهتر بود در بندر مشهد سر، گز و انزلی در حال جابجایی کالاها بودند. میزان درآمد این گمرکات در دوره ناصرالدین شاه تا حدی بود، که می توانست ضمانت بدهی های کشور ایران به روسیه تزاری را بعهده گیرد. عایدات گمرکات بحدی بود تا دولت مردان ایران را وادار نمود تا یک بلژیکی را به ریاست گمرکات گیلان، مازندران و استرآباد در مشهد سر مستقر نمایند. بیان شده است که دلیل انتخاب مشهد سر بعنوان مرکز استقرار رئیس گمرکات حجم بالای مبادلات با روسیه از این بندر بوده است. از این بندر کالاهای همانند پنبه، برنج، و پشم به روسیه صادر و از روسیه انواع کالاهای و منسوجات وارد استان های شمالی کشور می شد. (حسن نژاد ۱۳۹۸: ۴۳-۴۴) روس ها برای اینکه بتوانند در کشور خود کالاهای نهایی بیشتری تولید کنند، اقدام به ایجاد کارخانجاتی همانند پنبه پاک کنی در شهرهای همانند ساری و بارفروش نمودند. (عیسوی، ۱۳۶۵: ۷۰)

در اواخر دوران سلطنت فتحعلی شاه خزانه حکومت مرکزی به دلایلی همانند جنگ های طولانی و زیانبار با حکومت تزاری روسیه وضعیت بسیار نامطلوبی پیدا کرد و پول در کشور نایاب گشت و به سبب بی لیاقتی فتحعلی شاه و شکست های مداوم او از روسیه در اکثر ولایات ایران، ناآرامی ایجاد گردید و حکومت در جمع آوری مالیات با مشکل جدی روبرو گشت. همزمان با این درگیرهای داخلی در بعضی از مناطق کشور راهزنی مرسوم شد و در همین ایام (۱۸۳۰ م) یک بیماری مسری در ولایات گیلان و مازندران رواج پیدا نمود و این موضوع نیز تجارت از راه بندر انزلی را به نابودی کشاند. (لمبتون، ۱۳۶۶: ۲۴۳-۲۴۴) (ساکما: ۴۸۰۶۸۰-۲۴۰) در این دوره نیز در بازارهای محلی مازندران علاوه مناطق گیلان کالاهای همانند قند، شکر، پنبه، غلات، میوه، گوشت، ماهی و سبزی به وفور و ارزان یافت می شد. (حسن نژاد ۱۳۹۸: ۴۷)

دوره دوم جنگ روسیه و ایران و معاهده ترکمانچای

دوره دوم جنگ های ایران با روسیه (۱۲۴۱ ه/ق) بعلت رفتارهای بد ماموران دولت روسیه با مردم قفقاز و بویژه مردم مسلمان آن دیار بود. هر چند این جنگ در ابتدا با پیروزی ایرانیان همراه بود، ولی در این جنگ نیز ایران شکست

خورد و معاهده ای بدتر از معاهده گلستان به ایران تحمیل گشت. مفاد این معاهده بنحوی بود که روس ها بر دریای مازندران و نقاط استراتژیک آن تسلط پیدا نمودند. (کاووسی سهل آبادی، ۱۰۳-۱۰۴) این عهد نامه ضمن تثبیت موقعیت روس ها در شمال کشور ایران، موقعیت های ویژه تجاری را نیز به روس ها واگذار نمود، که از این امتیازات ویژه واگذار شده می توان به ماده ده این قرار داد اشاره نمود، که طبق این ماده روس ها می توانستند در جایی که کالا و خدمات عرضه می کنند، یک کنسولگری ایجاد نموده و یا مامورین بازرگانی در این مناطق منصوب نمایند. علاوه بر قرارداد اصلی، روس ها یک قرارداد تجاری ضمیمه را نیز به کشور ایران تحمیل نمودند که باعث افزایش قدرت تجاری روسیه در کشور ایران شد. عهدنامه ترکمانچای بویژه ماده هشت آن ایران را از حق کشتیرانی در دریای مازندران در همه ابعاد محروم نمود، و این در حالی بود که روس ها می توانستند با تمام انواع کشتی ها از کل این دریا استفاده نمایند و این موضوع باعث گردید، که کالاهای روسیه به دلیل کیفیت و قیمت، نفوذ بیشتری در بازارهای ایران و بویژه بازارهای شمال کشور پیدا کنند، که مورد استقبال مردمان ایران نیز قرار می گرفت. (لتین، ۱۳۶۷: ۹۳-۹۴)

هر چند در معاهده ترکمانچای ایجاد کنسول در هر نقطه از ایران به کشور روسیه واگذار شده بود، ولی فتحعلی شاه دو بار با تقاضای روس ها برای ایجاد کنسول در استان گیلان مخالفت نمود، ولی با اصرار روس ها ایشان موافقت نمودند تا یکی از اعضای سفارت روس هر ساله و در زمان تولید ابریشم و تنها به مدت چهار ماه به عنوان نماینده تجار در رشت حضور داشته باشد. (کریمی گیلاهی، ۱۳۹۹: ۱۰۹)

جان کمپبل فرستاده ویژه دولت بریتانیا بین سال های ۱۸۳۰-۱۸۳۵ در سال ۱۸۰۰ میلادی در گزارشی اعلام داشت که وجود یک راه آبی قابل کشتیرانی بین آستاراخان و سن پترزبورگ قادر است، وضعیت تجارت بین دو کشور را افزایش دهد، ولی این تجارت در سطح قابل قبولی نیست. در این دوره کالاهای روسی در ایران طرفداران خوبی داشت که از طریق بندر آستاراخان از طریق رود ولگه وارد دریای مازندران و از این طریق به کشور ایران می رسید. هر چند کالاهای روسی تا دهه ها در بازار شمال کشور بفروش می رسیدند، ولی این کالاها قادر به رقابت با کالاهای انگلیسی بویژه بعد از انقلاب صنعتی در اروپا نبودند و از کیفیت و کمیت کمتری برخوردار بودند، چرا که صنایع روسیه در این دوره نتوانسته بود، هم پای صنایع سایر کشورهای اروپای رشد نماید، در نتیجه کالاهای تولیدی روسیه از کیفیت لازم برخوردار نبودند.

بعد از سال (۱۸۵۰ م / ۱۲۲۹ ش) روسیه سعی کرد، تا برتری تجاری خود را نیز علاوه بر نفوذ سیاسی در ایران افزایش دهد و دلیل این امر صنعتی شدن این کشور بود. دولت روسیه برای اینکه بتواند کالاهای صنعتی خود را بفروش رساند و در دهه (۱۸۹۰ م / ۱۲۷۰ ش) فشار نظامی خود را کاهش داد و از طریق روش های مسالمت آمیز در اقتصاد ایران رخنه نمود و در یک رقابت تدریجی با انگلیس کنترل کل ایران را در دست گرفته و انگلیسی ها را کنار بزند، بنابراین در این راه سعی نمود، از روش خود انگلیسی ها برای نفوذ خود در ایران و بویژه در دربار قاجار استفاده نماید. در همین دوره

قدرت روسیه چه از بعد نظامی و چه از بعد صنعتی از سایر قدرت های اروپایی کمتر بود. (جان فوران، ۱۳۷۷: ۱۷۹ - ۱۷۸).

با بستن معاهده ترکمانچای (۱۲۰۶ ش / ۱۸۲۸ م) حجم تجارت ایران و روسیه افزایش یافت، ولی بعلت کیفیت و قیمت کالاهای روسی، این کالاها قادر به رقابت با کالاهای اروپایی نبودند، در نتیجه روس ها تصمیم گرفتند، برای اینکه در این رقابت عقب نیفتند، مجوز منطقه آزاد عبور و مرور را در سراسر قفقاز جنوبی لغو نمایند (۱۲۶۲ ش / ۱۸۸۳ م). در نتیجه این اقدام روس ها، سایر صادر کنندگان اروپایی مجبور شدند تا از طریق طرابوزان و ارزروم کالاهای خود را وارد تبریز و از آنجا به سایر نقاط ایران ارسال دارند و این کار باعث شد تا قیمت کالاهای اروپایی نسبت به کالاهای روسی گرانتگر گردد و در نتیجه روس ها قادر شدند در بازار ایران قدرت رقابتی پیدا کنند. (رضائی، ۱۴۰۰: ۹۰-۱۰۱)

توسعه نفوذ تجاری روسیه تزاری و به تبعه آن افزایش قدرت سیاسی این کشور در ایران بعد از دو عهد نامه فوق آنچنان زیاد شد، که صدای همه ملی خواهان و دوستان ایران و دشمنان روسیه را درآورد. بر این اساس تجارت روسیه در کشور ایران تا ابتدای جنگ جهانی اول در بیشترین مقدار خود قرار داشت. (مروین ل، ۱۳۶۹: ۲۴-۲۵) این معاهد باعث شد که روس ها بر دریای مازندران و نقاط استراتژیکی آن دست پیدا نماید. بعبارت دیگر روس ها می توانستند به نواحی جنوب شرقی و شرقی، آسیای مرکزی و ایران دست یافته و از آن طریق به مرزهای هندوستان که از برنامه های هندوستان بود دست یابند. (کاووسی سهل آبادی، ۱۰۳-۱۰۴)

عوامل تاثیر گذار بر توسعه تجارت با روسیه در اوایل دوران قاجار

دو عامل مادی و فرهنگی بعنوان اصلی ترین عوامل در بسط و توسعه بازارها در سراسر جهان نقش ایفا می نمایند که روس ها در بازار شمال ایران تقریباً از آن برخوردار بودند که می توانست برای روس ها مزیت مطلق و نسبی ایجاد نماید، از عوامل مادی که قادر بود برای روس ها مزیت تقریباً مطلق ایجاد نماید، عدم دسترسی مناطق شمالی کشور به سایر نقاط کشور به خاطر نداشتن جاده های ارتباطی بود. بعنوان مثال راه تجاری تهران به آمل که اصلی ترین و مهم ترین خط ارتباطی بندر مشهد سر با پایتخت و سایر نقاط مرکز ایران، مسیری بسیار صعب العبور بود. از بندر مشهد سر که مرکز تبادل کالاهای ایرانی و روسی بود تا تهران حداقل شش روز فاصله وجود داشت و همین دلیل باعث می گردید، تا کالاهای روسی به راحتی بتوانند جایگاه خود را در بازارهای محلی بدست آورند. (حسن نژاد ۱۳۹۸: ص ۴۶) این موضوع باعث می شد تا کشور روسیه بتواند از طریق راه آبی و زمینی کالاهای تولید شده خود را با ارزانترین قیمت وارد بازار ایران نماید. در عصر قاجار مسیر ورود کالاهای روسی به شمال کشور بنادر مشهد سر، بابلسر، گز و انزلی بود. البته این بنادر محل صدور کالاهای ایرانی به کشور روسیه و سایر نقاط اروپای شرقی نیز بودند. این میزان تجارت بین دو کشور باعث ایجاد توسعه در بازارهای محلی مناطق شمالی و حتی دور دست می گشت. در دوره قاجار مناطق شمالی کشور جز مناطق متمدن به حساب می آمدند. (شایگان، ۱۳۳۵، ۳۹-۲۱)

دوم اینکه همیشه تجار برای تجارت به منابع مالی نیاز دارند، و از آنجائیکه خزانه دولت ایران بطور دائمی تهی بود در نتیجه تجار برای امنیت مالی خود به وامهای روسیه نیازمند بودند و این موضوع خود باعث وابستگی به کنسولگری های روسیه در نقاط شمالی کشور می گشت. تجار ایرانی برای اینکه بتوانند امنیت تجاری و اقتصادی خود را حفظ نمایند، حتی به کنسولگری های محلی سالیانه مبلغی را پرداخت می نمودند. بیان شده است که روس ها در دوران معاصر بر روی بازرگانان و دهقانان شمال کشور نفوذ موثری داشتند. (فوران، ۱۳۷۷: ۱۷۹).

روس ها در دوره قاجار آنچنان بر بازارهای شمالی کشور مسلط شده بودند که بعنوان قسمتی از بازاریان محلی و منطقه ای بشمار می آمدند. علت حضور مستمر و دائمی روس ها در این بازار پر رونق را باید در عواملی همانند امنیت در حوزه فعالیت های تجاری، شرایط مطلوب آب و هوایی و حضور مسلط سیاسی حکومت مرکزی در این مناطق دانست. وضعیت مطلوب فوق باعث می شد تا روس ها در ادوار مختلف تاریخی و از جمله در این دوره تاریخی بفرق الحاق این مناطق به خود باشند. حتی نفوذ روس در این مناطق آنقدر زیاد شده بود که مردم این مناطق برای رسیدگی به دعاوی خود به کنسولگری روس ها مراجعه می نمودند و از مراجعه به نمایندگان دولت مرکز دوری می جستند. حجم مبادلات تجاری مناطق شمالی با کشور روسیه تاثیر زیادی بر تکامل نهاد اقتصاد در این مناطق داشته است. (آدمیت، ۱۳۴۸: ۳۸۵)

راه آهن حوزه ماورا قفقاز و همچنین تشکیلات کشتیرانی بویژه کشتی های بخار در دریای مازندران از وضعیت مطلوبی برخوردار نبودند. (عیسوی، ۱۳۶۲، ۲۱۸-۲۲۰) و گزارش های از نبود امنیت در راههای تجاری در دسترس است. (ساکما: ۷۲۳۱-۲۹۵)

در دوره قاجار و بویژه فتحعلی شاه روابط تجاری دو کشور توسعه فراوان یافت که بیشتر بفرع بازرگانان و صنایع روسیه بود، چرا که روس توانستند بازارهای ایران را از سایر رقبا خالی نموده و مواد خام مورد نیاز خود را از ایران تامین نموده و محصولات تولیدی از همین مواد را مجدداً به بازارهای ایران صادر نمایند. بعنوان نمونه در یکی از اسناد مربوط به صادرات ابریشم از کشور ایران وزیر مختار روسیه از وزیر امور خارجه کشور ایران درخواست می نماید که بر اساس قرارداد تجاری بین دو کشور حق گمرک این کالا را کم نموده و اجباری نیز در پرداخت آن در شهر رشت نباشد. قاضیها، ۱۳۸۰، ۱۱۲-۱۱۹). نفوذ دولت تزاری در کشور ایران و بویژه دربار بحدی بود که آنها برای دست یابی به بازار هندوستان فتحعلی شاه را تشویق می نمودند که به هرات نیرو اعزام نماید و آنجا را تصرف کند و قول کمک نظامی نیز به وی می دادند. (گلمحمدی، ۱۳۹۸: ۴۴-۴۵)

تجارت دریایی با روسیه در زمان محمد شاه

بعد از فوت فتحعلی شاه در سال (۱۲۵۰ ق / ۱۸۳۴ م) محمد شاه به قدرت رسید و به همراه صدر اعظم خود، مخالفتش را با ایجاد کنسولگری دائم کشورهای روسیه و انگلیس در ایران اعلام داشت، قائم مقام اعتقاد داشت که اگر روسیه در گیلان یک کنسولگری دائم ایجاد نماید، این موضوع باعث از بین رفتن کشور می گردد. ولی روس ها با نظر

قائم مقام صدر اعظم و محمد شاه موافق نبودند و به شاه فشار وارد می کردند، که ایشان با ایجاد کنسولگری در گیلان موافقت کند و شاه زیر این فشارها پذیرفت که یک مامور وابسته تجاری دولت روسی هر ساله، سه ماه در رشت اقامت داشته باشد. روس ها در سال (۱۲۶۲ ق / ۱۸۴۶ م) از محمد شاه تقاضای ورود کشتی های جنگی خود را به مرداب انزلی و لنگر انداختن بر اساس معاهده ترکمانچای را نمودند، که با مخالفت محمد شاه و صدر اعظم حاجی میرزا آقاسی مواجه شدند. اما روس ها بر اساس بند قرارداد ترکمانچای می توانستند در هر نقطه از بحر مازندران حرکت آزادانه داشته باشند و ادعا نمودند که اگر تا کنون وارد مرداب انزلی نشده اند، بخاطر این موضوع بوده که ساختار کشتی آنها بنحوی بوده که امکان حضور در این مرداب را نداشته اند و اکنون کشتی ها بنحوی ساخته شده اند، که می توانند در این مرداب به حرکت درآیند و در هر نقطه ای که صلاح بدانند لنگر بیندازند. در نهایت دولت ایران نیز تسلیم این خواسته روس ها گشت. همانطور که قبلاً" بیان شد عهدنامه ترکمانچای تشکیل یک بحریه تجاری بزرگ در دریای مازندران را به روس ها داد و بر اساس همین معاهده بود که مرز روس ها با ایران تنها به هشتاد مایل رسید. مناطق شمالی ایران و بویژه گیلان دومین منطقه از نظر تجارت با دولت روسیه بعد از تبریز بود. این مناطق با داشتن منابعی همچون برنج، چوب، نیشکر، پنبه و ابریشم برای روس ها دارای اهمیت بسیاری بود. (کریمی گیلایه، ۱۳۹۹: ۱۱۴-۱۱۵) و در همین راستا کارخانجات مرتبط با صنایع فوق از جمله چوب و قند در بندر انزلی شکل گرفت. (عبدالله یف، ۱۳۴۷: ۱۰۱)

دولت روسیه به خاطر گسترش مبادلات تجاری علاقمند بود تا در استرآباد تاسیساتی ایجاد نماید و حتی در سال (۱۸۴۲ م) اقدام به ایجاد یک کارخانه نمود که با مخالفت محمد شاه مواجه گردید. روسیه در سال (۱۸۴۲ م) علاوه بر مخالفت حکومت ایران اقدام به تصرف جزیره آشورا ده نمود و پایگاه های دائمی برای خود ایجاد کرد.

درخواست مکرر روس ها در طی سال های (۱۸۴۵ الی ۱۸۴۶ م) میلادی برای استقرار کنسول در استرآباد که همراه با تهدید بود و ایران از اینکه روس ها سواحل ایران و بویژه گیلان را به خود منظم سازند نگران بود. در این زمان و وضعیت کلی حکومت ایران، تجارت در دریای مازندران به نفع کشور ایران نبود و هر روز دست به دست می شد و روس ها شیلات کشور را به انحصار خود درآورده بودند و با جنگجویان خود امنیت این حوزه را تامین می نمودند.

دو جنگ بزرگ ایران و روس که قراردادهای گلستان و ترکمانچای را در دوره قاجار بهمراه داشت موجب شد تا روس ها بتوانند در ایالات شمالی ایران حضور آزادانه سیاسی، نظامی و اقتصادی داشته باشند. این حضور در حوزه اقتصادی و بویژه حضور در بازارهای محلی مازندران و گیلان و انباشته شدن این بازارها از تولیدات روسی ضمن تاثیر بر اقتصاد محلی تاثیرات منفی و مثبت زیادی بر حوزه اجتماعی و فرهنگی این مناطق نیز گذاشته است.

اهمیت محصولات کشاورزی مناطق شمالی کشور برای روسیه با وجود راه آبی ارزان قیمت از درجه اهمیت بسیاری برخوردار بود و در نتیجه روس ها سعی می نمودند تا رقبا را از این بازارهای شمالی با انواع ترفندها خارج نمایند، چرا که از این بازارها سود سرشار دریافت می نمودند. (غیائی، ۱۴۰۱: ۶)

بعد از جنگ دوم ایران و روسیه تقریباً " تسلط روسیه بر مناطق مورد نیاز روسیه در کشور ایران کامل شد و روس ها در دوره ناصری اقدام به احداث جاده انزلی- رشت- تهران نمودند. این جاده گیلان و بویژه رشت و بندر انزلی را به مرکز مراودات با روسیه و سایر کشورهای غربی تبدیل نمود، و دروازه ورودی کشور به قرن بیستم نام گرفت. این جاده تحت کنترل کامل روس ها قرار داشت و مرکز اتصال خطوط کشتیرانی دریای مازندران بود. اغلب مسافرت های خارجی پادشاهان قاجار، وزرا و تجار و همچنین مردمان عادی از طریق این خطوط جاده ای و دریای صورت می گرفت. ناصرالدین شاه اولین پادشاهی بود (۱۲۹۰ق/۱۸۷۳م) که از طریق این جاده و بندر انزلی به سنت پترزبورگ مسافرت نمود. (پورمحمدی، ۱۳۹۴: ۴۷-۴۹)

بر اساس اخبار منتشره در مطبوعات آلمان در آن زمان یک تولید کننده روسی مبلغ ۳۰۰/۰۰۰ روبل پارچه کتانی ارزان قیمت را از طریق آستراخان و بندرانزلی به ایران ارسال نموده بود. (کاظم بیکی، ۱۳۹۸: ۲۳۳-۲۳۵)

از میان اقلام مبادله شده در سال (۱۸۳۵ م / ۱۲۵۰ ه.ق) یعنی ابتدای دوره سلطنت محمد شاه می توان به کالاهای همچون منسوجات ایرانی و روسی اشاره نمود که بیشترین ارزش را در بین کالاها به خود اختصاص دادند. بیشتر منسوجات کتانی و ابریشمی ایرانی به مصرف مسلمانان کشور روسیه و بویژه جوامع مسلمان قفقاز می رسید. چرا که جوامع مسلمان قفقاز به دلیل پایبندی به آداب و سنت های ملی یا به عبارت دیگر حفظ هویت قومی - فرهنگی خود، مصرف پارچه های ایرانی را بر منسوجات روسی ارجح می دانستند. در آمار اعلامی رسمی تجارت دو کشور در سال (۱۸۵۳ م) شامل بافته های کتانی و ابریشمی به ترتیب ۳۹٫۸٪ و ۱۱٫۹٪ مجموع کالاهای صادراتی ایران را به روسیه تشکیل می داد. این دو محصول در کنار ابریشم خام مهمترین اجناس صادراتی ایران بودند که ارزش مجموع این کالاها به سه پنجم مجموع صادرات ایران به کشور روسیه می رسید. در این دوره روابط اقتصادی دو کشور در حوزه و مناطق دیگر گسترش پیدا نمود و بعنوان مثال یک ایستگاه تولید ماهی استروژن در دهانه سفید رود ایجاد شد، که تحت اجاره تعدادی از بازرگانان روسیه فعالیت می نمود و ماهیانه دویست تن ماهی خاویار از این مکان به آستراخان روسیه صادر می شد.

در دهه ۱۸۴۰ میلادی روابط تجاری بین دو کشور به سایر بنادر سمت ایرانی دریای مازندران، که فعالیت کمتری داشتند، گسترش پیدا نمود و بنداری همچون آستارا، انزلی، لنگرود، مشهد سر، فرح آباد و گز در این لیست قرار گرفتند. بر اساس مطالعات میدانی صورت گرفته در سال ۱۸۴۳ توسط کیت ادوارد آبوت کنسول بریتانیا از مجموع واردات بنادر مذکور از روسیه ۲۵۲/۰۰۰ تومان (۱۲۶/۰۰۰ لیره) و مجموع صادرات آنها به روسیه ۴۷۱/۵۰۰ تومان (۲۳۵/۷۵۰ لیره) نزدیک به دو برابر واردات بود و همانطور که می بینیم تراز تجاری در این دوره به نفع ایران بود. ولی روابط تجاری ایران با روسیه در نیمه دوم قرن نوزدهم دستخوش تغییرات گردید و دلیل آن هم علاقه بیشتر از قبل تجار روسی برای فعالیت در تجارت داخلی کشور ایران بود. روس ها برای اینکه بتوانند در بازار داخلی ایران فعالیت بهتری داشته باشند، تفسیر

جدیدی از عهدنامه ترکمانچای و ضمائ آن ارائه نمودند. (ساکما: ۲۲۷۸-۲۴۰ و ساکما: ۸۰۴۱-۲۹۵ و ساکما: ۱۰۹۸۶۵-۲۴۰)

تجار روسی و بویژه وزیر مختار روسیه بنام پرنس دالگورکی معتقد بودند که بازرگانان روس تنها پس از پرداخت ۵٪ حقوقی گمرکی به دولت ایران می توانند، بدون پرداخت هیچ عوارض دیگر در کلیه نقاط کشور به تجارت بپردازند (کاظم بیکی، ۱۳۹۸: ۲۳۳-۲۳۵). جان کمپبل این گونه بیان می کند، که بعد از مرگ فتحعلی شاه و پس از پرداخت غرامت به کشور روسیه طبق معاهده ترکمانچای، محمد شاه غیر قابل نفوذ شده است و با کمک های دولت بریتانیا تلاش زیادی شده تا از معاهده دولت روسیه تزاری ماده ای که راجع به موضوع کنسولگری است، لغو گردد. (لمبتون، ۱۳۸۵: ۲۳۳-۲۳۴) در سال (۱۸۴۴ م) حجم صادرات روسیه به ایران که عمدتاً از راه دریای مازندران و بیشتر از طریق بندر انزلی بود، در حدود ۱۲۶/۰۰۰ پوند و صادرات به روسیه به رقم ۲۳۵/۷۵۰ پوند می رسید. عمده کالای صادراتی ایران ابریشم گیلان که دارای کیفیت بی نظیری بود را شامل می شده هر چند در مناطقی از مازندران و سایر نقاط ایران نیز ابریشم تولید می گشت، ولی به پای ابریشم گیلان نمی رسید. روس ها در اواخر حکوت فتحعلی شاه (۱۸۳۶ م) تصمیم گرفتند به سواحل شرقی دریای مازندران لشکر کشی نمایند، تا بتوانند در مناطق خیوه، بخارا و خوکند که تجارت در آنها دچار مشکل شده بود، آرامش برقرار کنند. بنابراین آنها بر سرزمین هایی که توسط قرقیزها، تراکمه و قراقالپاها اشغال شده بود، مسلط گشتند. روس ها ضمن تسلط بر این مناطق کارخانه ای در استرآباد تاسیس نمودند و از این طریق توانستند که با ترکستان، خیوه، بخارا، بلخ و خوارزم تجارت نمایند. دولت ایران مدعی بود که تراکمه نسبت به حکومت مرکزی یاقی شده اند و در این رابطه بین مامورین حکومت روسیه و مامورین دولت مرکزی ایران مذاکراتی صورت گرفت. در این دوره دولت تزاری روسیه اقداماتی در خصوص شیلات در دهانه رود اترک انجام داد. (لمبتون، ۱۳۸۵: ۲۴۴-۲۴۳)

نتیجه گیری

مطالعه روابط تجاری ایران و روسیه در دوره قاجار نشان می دهد که تجارت دریایی در بنادر شمالی ایران نه تنها به عنوان یک عامل اقتصادی، بلکه به عنوان ابزاری سیاسی در تعاملات دو کشور عمل کرده است. هر چند جنگ ها و عهدنامه های تحمیلی موجب تضعیف موقعیت ایران در دریای مازندران شدند، اما تجارت همچنان ادامه یافت و کالاهای ایرانی توانستند جایگاه خود را در بازارهای روسیه حفظ کنند.

این روابط بیانگر آن است که اقتصاد ایران در دوره قاجار به شدت تحت تأثیر سیاست های توسعه طلبانه روسیه قرار داشت. روسیه با بهره گیری از موقعیت جغرافیایی و قدرت نظامی خود، توانست نفوذ اقتصادی گسترده ای در ایران ایجاد کند. در مقابل، ایران با استفاده از ظرفیت های بنادر شمالی، تلاش کرد تا بخشی از نیازهای اقتصادی خود را تأمین نماید و از طریق صادرات کالاهای سنتی همچون ابریشم، پنبه و روناس، جایگاهی در بازارهای روسیه به دست آورد.

۱) از ولایاتی است که در ازبکستان امروزی قرار دارد.

۲) طایفه ای از ترکان که در حدود مرزهای شمال شرقی ایران سکونت دارند.

در مجموع، روابط تجاری ایران و روسیه در دوره قاجار نشان‌دهنده پیوند عمیق میان سیاست و اقتصاد است. این روابط نه تنها بر اقتصاد داخلی ایران تأثیر گذاشتند، بلکه جایگاه کشور را در عرصه تعاملات بین‌المللی نیز شکل دادند. اهمیت راهبردی بنادر شمالی ایران در این دوره، بیانگر آن است که تجارت دریایی نقشی کلیدی در تاریخ اقتصادی کشور ایفا کرده و بررسی آن می‌تواند به درک بهتر از تحولات سیاسی و اقتصادی ایران در دوره قاجار کمک کند.

بطور کلی در زمان پادشاهی دو پادشاه قاجار یعنی فتحعلی شاه و محمد شاه وضعیت تجارت ایران چه از بعد واردات و چه از بعد صادرات و حتی صنایع کشور دارای وضعیت مناسبی نبود و علت این امر کمبود وجود پول در کشور به دلیل جریان کند مسکوکات بود و به دلیل وضعیت اقتصادی بد کشور، امکان وصول مالیات نیز به نحو مطلوب وجود نداشت که این موضوع باعث ضعف مالی دولت می‌شد و بنابراین دولت قادر نبود، وجوه لازم برای پرداخت به قشون خود را تامین نماید. از طرفی دولت نیز قادر به اصلاح امور مالی خود بنا به دلایل بیان شده نبود، بنابراین ضعف امور مالی و فقر تکنولوژیکی را به همراه داشت که جمیع این موارد باعث گردید که عوامل لازم برای توسعه که همانا ایجاد راه‌های آبی و خاکی که لازمه توسعه و تجارت است، محقق نگردد.

منابع

۱. آدمیت، فریدون (۱۳۴۸)، امیرکبیر و ایران، انتشارات خوارزمی، چاپ سوم.
۲. اشرف، احمد (۱۳۵۹)، موانع رشد سرمایه داری در ایران دوره قاجار، انتشارات زمینه، تهران چاپ اول.
۳. انتنر، مروین ل (۱۳۶۹)، روابط بازرگانی روس و ایران ۱۸۲۸ - ۱۹۱۴، ترجمه، توکلی، احمد؛ تهران، مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی، چاپ اول.
۴. جمالزاده، سید محمد علی (۱۳۳۵)، گنج شایگان (اوضاع اقتصادی ایران)، نشر کاوه.
۵. رضائی، روح الله (۱۴۰۰)، تاریخ سیاست خارجی ایران (از صفویه تا پایان پهلوی اول / ۸۷۹ تا ۱۳۲۰ شمسی) ترجمه، اسلامی، روح الله؛ پزشکیان، زینب؛ تهران، نشر نی، چاپ دوم.
۶. عبدالله یف (۱۳۴۷)، کارگران ایران در اواخر دوره قاجار ترجمه آیتا کاظم زاده، کتاب آگاه جلد ۱، انتشارات آگاه، تهران.
۷. عیسوی، چالز (۱۳۶۲)، ترجمه آژند، یعقوب؛ تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۳۳۲-۱۲۱۵) نشر گستره، چاپ اول.
۸. فوران، جان (۱۳۷۷)، مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سالهای پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین، تهران: خدمات فرهنگی رسا.
۹. قاضی ها، فاطمه (۱۳۸۰)، اسناد روابط ایران و روسیه در دوران فتحعلی شاه و محمد شاه قاجار، تهران، انتشارات مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی.
۱۰. کاظم بیکی، محمدعلی (۱۳۹۸)، روابط اقتصادی ایران و روسیه از آغاز تا سقوط قاجاریه، تهران؛ وزارت امور خارجه، ۱۳۹۸
۱۱. کریمی گیلايه، یاسر؛ تاملی بر یک قرن سیاست و اقتصاد در گیلان، گیوا، چاپ اول.
۱۲. لتین، ویلهلم (۱۳۶۷)، ایران از نفوذ مسالمت آمیز تا تحت الحمایگی ۱۸۶۰-۱۹۱۹ برگردان مریم میراحمدی، تهران: معین چاپ اول.
۱۳. لمبتون، آن. ک. س. (۱۳۸۵)، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، تهران، ترجمه آژند، یعقوب، امیرکبیر، چاپ سوم.
۱۴. پورمحمدی املشی، نصرالله، قدیری لشکاجانی، کلثوم (۱۳۹۴)، تاثیرات سیاسی، اجتماعی حضور روسیه در گیلان در دوره قاجار، نشریه تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، پاییز و زمستان، شماره ۱۱
۱۵. حسن نژاد، زمانه (۱۳۹۸)، روابط بازارهای شمال ایران با روسیه تزاری در دوره قاجار، نشریه تاریخ اندیش، سال اول - شماره ۴ ص ۴۷.
۱۶. زاهد، فیاض؛ موسوی، هدی (۱۳۹۵)، نگاهی گذرا به گمرکات و قاچاق کالا در نیمه دوم قرن نوزدهم و تاثیر آن بر توسعه ملی در ایران - مطالعات توسعه اجتماعی، سال هشتم شماره ۲
۱۷. سید، محمود، گل محمدی، مجید (۱۳۹۸)، توسعه نیافتگی واردات و صادرات ایران و روسیه در عصر قاجار (۱۱۷۴ - ۱۳۰۴ ه. ش) نشریه مطالعات توسعه اجتماعی ایران، سال یازدهم - شماره ۲
۱۸. غیائی، فرزانه، حاتمی، امیرحسین، عادلفر، باقرعلی، پورمحمدی املشی، نصراله (۱۴۰۱)، تاثیر روسیه بر ساختار اقتصادی گیلان از دوران ناصری تا انقلاب مشروطه، نشریه پژوهش های علوم تاریخی، شماره ۳۲
۱۹. کاوسی سهل آبادی، مهنوش (۱۳۹۶)، اوضاع تجاری و سیاسی دریای مازندران در دوره قاجار، نشریه مطالعات ایران شناسی؛ بهار، شماره ۸

اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما): ۷۲۳۱-۲۹۵

ساکما: ۸۱۰۸-۲۹۵

ساکما: ۷۲۳۱-۲۹۵

ساکما: ۷۷۴۳۵-۲۴۰

ساکما: ۴۸۰۶۸۰-۲۴۰

ساکما: ۲۲۷۸-۲۴۰

ساکما: ۸۰۴۱-۲۹۵

ساکما: ۱۰۹۸۶۵-۲۴۰